

Mihaela-Alexandra Tudor

Epistemologia comunicării - Știință, sens și metaforă

Copyright@ Mihaela-Alexandra Tudor

Copyright@ TRITONIC pentru ediția prezentă

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TUDOR, MIHAELA-ALEXANDRA

Epistemologia comunicării - Știință, sens și metaforă /

Mihaela-Alexandra Tudor Editura Tritonic, București, 2019

ISBN: 978-606-749-433-4

Editor: Bogdan Hrib

Coperta: Alexandra Bardan

Tiparul realizat în România

Orice reproducere, totală sau parțială a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

MIHAELA-ALEXANDRA TUDOR

EPISTEMOLOGIA COMUNICĂRII ȘTIINȚĂ, SENS ȘI METAFORĂ

Traducere și Prefață
Pompiliu Alexandru

București, 2019

- Respect RICOEUR, Paul, *De l'interprétation, Essai sur Freud*, Paris, Seuil, 1965.
- RICOEUR, Paul, *La métaphore vive*, Paris, Seuil, 1975.
- RICOEUR, Paul, *Metafora vie*, București, Univers, 1984.
- SFEZ, Lucien, *Critique de la communication*, Paris, Seuil, 1988.
- SFEZ, Lucien, *O critică a comunicării*, București, Comunicare.ro, 2002.
- SHANNON, Claude, « *A mathematical theory of communication (parts I and II)* », *Bell System Technical Journal*, no. XXVII, 1948, pp. 379-423.
- SHANNON, Claude, WEAVER, Warren, *The Mathematical Theory of Communication*, Illinois, The University of Illinois Press, 1949.
- STEINER, George, *Dupa Babel. Aspecte ale limbii și ale traducerii*, București, Univers, 1983.
- STRAWSON, Peter F., « *On Referring* », *Mind*, New Series, vol. 59, no. 235, July, 1950, pp. 320-344.
- UTARD, Jean-Michel, « *L'interdiscipline comme pratique collective* », în *Les recherches en Information et Communication et leurs perspectives. Histoire, objet, pouvoir, méthode, Actes du XIIIe Congrès national des sciences de l'information et de la communication*, 2002, pp. 471-476.
- VATTIMO, Giani, BOVATTI, Aldo (coord.), *Gândirea slabă*, Constanța, Pontica, 1988.
- VEBLEN, Thorstein, *The Theory of Leisure Clase*, London, Unwin Booke, 1970.
- WATZLAWICK, Paul, *Changements, paradoxes et psychothérapie*, Paris, Seuil, 1981.
- WILLET, Gilles (dir.), *La communication modélisée. Une introduction aux concepts, aux modèles et aux théories*, Ottawa, ERPI, 1992.
- WINKIN, Yves, *Anthropologie de la communication*, Paris, Seuil, 2001.
- WITTGENSTEIN, Ludwig, *Caietul albastru*, București, Humanitas 2013.

CUPRINS

- Introducere generală 11
- Prima Parte 34
- De la metaforă la medierea metaforică 34
- Introducere la prima parte 34
- Prima secțiune 39
- Despre ce anume vorbim atunci când vorbim despre metaforă? 39
- Aristotel și moștenirea metaforică. De la „uzul comun” la „poliglotism” și turismul între „universurile semantice” 47
- Metafora între fosilizare și vitalitate la Jacques Derrida și Paul Ricoeur 63
- Pe urmele lui Le Guern. De la metafora asociată la metafora ascunsă 77
- A doua secțiune 82
- Medierile metaforice în textul filosofic. Problema referinței discursului 82
- Cum este reprezentată gândirea în filosofia conceptualistă. Acul de gravură al lui Kant și floarea lui Hegel 87
- Funcția metaforei vii la P. Ricoeur, problema referinței discursului și metafora neglijată 100
- Concluzii la prima parte 122
- A doua parte 127
- Medierile metaforice în discursurile teoriilor comunicării 127

Prima secțiune 142

O deschidere alternativă și complementară studiului
metaforei. 142

Proiectul lui George Lakoff și Mark Johnson 142

Metaforele lângă care trăim 145

Înțelegere, definiție și acțiune 156

A doua secțiune 162

Medierea metaforică în teoriile comunicării 162

Un corpus de teorii ale comunicării de partea celor două
metafore 164

Metafora mecanicistă 167

Metafora organismului 194

Cea de-a treia cale – metafora lui Frankenstein 208

Concluzia primei părți 212

Concluzie generală 213

Aporia lui Aristotel și presupuziția estetică a metaforizării 213

Cuplul metaforizare-discursivitate sau de la Euripide la
Disneyland 217

Sfez, Landau și metafora Boeing-ului 747 225

Perspective metodologice asupra medierii metaforice în
practica științelor informației și comunicării 231

Bibliografie 235

PRIMA PARTE

DE LA METAFORĂ LA MEDIEREA METAFORICĂ
INTRODUCERE LA PRIMA PARTE

Problema comunicării și medierii nu se poate pune în afara limbii, în sensul general al acesteia, sau mai exact, în afara problemei limbajului. În același timp, este evident că nu putem evita abordarea limbajului în absența unui dialog al conștiințelor care comunică între ele despre o lume posibilă, înțelesă dacă nu în sensul tradițional al gândirii moderne, ca având puternice presupuziții metafizice, cel puțin, în sensul restrâns al „gândirii slabe”, postmoderne, ca univers comun al unui anumit grup de interlocutori. Pe de altă parte, comunicarea înțelesă ca mediere prin limbaj este în același timp și un proces de cunoaștere de sine, de mediere între *sine însuși ca un altul*, în aceeași manieră în care subiectul comunică cu alți subiecți cu scopul de a cunoaște și împărtăși lumea. Dar a vorbi despre limbaj, comunicare și mediere în istoria gândirii antice și moderne înseamnă, în cele din urmă, să vorbim despre limbajul filosofic și de infinitele sale pretenții epistemologice. Conceptele puternice – precum „explicitarea” lui Husserl, „sinele alienat” și „rațiunea șireată” ale lui Hegel,

„transcendentalitatea intelectului” lui Kant sau „gândirea slabă” a lui Vattimo – sunt de fapt metafore formate prin deplasarea sensului, prin comparații și analogii metonimice împachetate sub forma unor cuvinte cu un înalt grad de generalitate, legate de adjective cu o mare valoare intuitivă, psihologică și imaginară. Este vorba despre sintagme care descriu experiențe comune, transferuri semantice care trimit fie tacit, fie explicit la o intuiție a experienței comune, uitată în cazul metaforelor moarte, dar extrem de vie și la îndemână în cazul metaforelor vii sau muribunde.

Așa cum vorbim despre „șiretenia rațiunii” la Hegel, în care forța de seducție explicativă este incontestabilă în limitele sistemului hegelian și care, prin extensie, a condus la prestigiul său în epocă la nivelul publicului european cultivat al secolului al XIX-lea, fără să uităm că orice lector, oricât de puțin inițiat ar fi în filosofia germană, are o anumită intuiție cu privire la această metaforă, atât timp cât are o înțelegere bazată pe experiență a ceea ce înseamnă „șiret” și „rațiune”, am putea vorbi și despre *lenea spiritului, vioiciunea rațiunii, tinerețea voinței, conștiința tristă și rătăcitoare pe drumurile recuperării sinelui sau, de ce nu, despre eroismul hermeneutic suicidal al spiritului postmodern.*

Prin urmare, scopul acestei prime părți este acela de a încerca să arătăm – asumându-ne cu siguranță prudența necesară celor care se lansează pe teritoriul polisemic și înșelător al conceptelor filosofice, dar și elanul plin de imaginație al celor care se apleacă asupra studiului metaforei – că de-a lungul istoriei pline

de reușite, deziluzii și eforturi ale gândirii filosofice occidentale, pretenția de exhaustivitate semantică a conceptului filosofic este tot atât de îndreptățită ca vânarea unei fantome.

Înțelegerea conceptualizării ca izolare față de esența semantică a unui cuvânt în raport cu un referent stabil și ultim a fost de-a lungul secolelor un efort neîncetat al filosofiei occidentale, dar un efort care se dovedește astăzi din ce în ce mai mult sortit eșecului. Mai mult, pornind pe urmele unor gânditori contemporani precum P. Ricoeur sau U. Eco, ipoteza noastră este că, de fapt, materia primă a discursului filosofic, conceptul nu a fost decât un împărat fără putere în spatele căruia s-a ascuns un cardinal cu veleități poetice, un creator genial de strategii de cunoaștere, de comunicare și de mediere, adică metafora.

Problema pe care o abordăm în această primă parte a lucrării noastre constă în identificarea unui model de analiză care să ne permită, pornind de la discuția „metaforicității” implicate în discursul filosofic, să înțelegem modalitățile prin care metaforele ajung să dea o legitimitate cognitivă oricărui tip de discurs, având puterea totodată de a instaura o lume posibilă. Abordând rolul eficace al metaforei în cunoașterea lumii și în comunicarea pe care o avem despre lume, ne referim la procesul pe care îl definim ca „mediere metaforică” și prin care înțelegem, în linii mari, ansamblul modalităților prin care o comunitate de subiecți vorbitori instituie o lume, o cunosc, comunică între ei în cadrul acesteia

și în același timp o schimbă în funcție de interesele lor. De fapt, intenționăm să trecem progresiv de la o abordare a metaforei în cadrul gândirii filosofice, spre o înțelegere a mecanismelor concrete prin care metaforele apar și ajung să fie omologate prin exercițiul lingvistic, ajungând în final să fie folosite eficient ca instrumente de comunicare, de mediere și de instaurare a lumii subiecților vorbitori/utilizatori.

Vom începe prin a trasa reperele analizei noastre în siajul celor care au fost preocupați de tematica metaforei, începând cu Aristotel, F. Nietzsche, H.-G. Gadamer și J. Derrida, iar apoi ne vom concentra pe diferențele dintre „metafora ascunsă” și „metafora asociată”, în sensul dat de Le Guern, pentru a arăta că discursul filosofic conceptual nu este un mod de mediere metaforică cu un statut privilegiat, ci că acesta este doar unul printre multe altele. În același timp, pornind de la considerațiile asupra metaforei ale lui P. Ricoeur și U. Eco, vom încerca să arătăm că lupta eroică dusă pentru înțelegerea metaforei a fost în ultimă instanță o luptă pentru unificarea semantică a lumii, o bătălie teoretică dusă pe baricadele sensului și cu armele conceptului, de la Aristotel până la Kant și Hegel, dar o bătălie la capătul căreia idealul filosofic de stăpânire a lumii prin înțelegere nu a fost niciodată atins. O sugestie dată în sensul validării acestei ipoteze se va concretiza într-o scurtă analiză a metaforelor „asociate”, folosite de gânditori precum Kant sau Hegel, pe care suntem obișnuiți să-i considerăm de obicei a fi repere ale raționalității și preciziei conceptuale. Dar toată această trecere în revistă a

problematicii filosofice a metaforei are ca scop ultim să arătăm că lumea, înțeleasă ca sistem complex de referenți, este cunoscută și comunicată printr-un proces cognitiv numit „mediere metaforică” și că, doar în maniera specifică unei anumite comunități de subiecți vorbitori, poate fi identificată cu discursul filosofic conceptual. Mediarea metaforică este un demers cognitiv, pragmatic și comunicațional prin care o comunitate de subiecți vorbitori înțelege, instaurează și interacționează cu o/într-o lume căreia fiecare dintre membrii săi crede că-i aparține. O comunitate de subiecți vorbitori, așa cum o înțelegem pornind de la un fragment aristotelian (Aristotel, 1964, 1998, XXII, 1458b), este acea comunitate în care există „uzajul comun” al cuvintelor, altfel spus este acea comunitate care are un dicționar comun, o enciclopedie comună de sensuri și o colecție comună de referenți și în care mediarea metaforică face posibilă comunicarea.

PRIMA SECȚIUNE

Despre ce anume vorbim atunci când vorbim despre metaforă?

Pentru a înțelege diferențele dintre ceea ce numim „metaforă vie”, „metaforă moartă”, „metaforă ascunsă” și „metaforă asociată”, ne vom referi, într-o primă etapă, la limbajul comun și apoi la discursul filosofic conceptual, trecând, într-o a doua etapă, la discursurile teoriilor comunicării. Dar înainte de toate acestea este necesar să vorbim pe scurt despre ceea ce înțelegem în general prin metaforă. După ce facem acest lucru, vom putea trece la o analiză critică a diferențelor dintre perspectivele legate de „disimularea metaforei” în pliurile textului filosofic și, implicit, în cele ale gândirii și teoriilor comunicării. Să notăm în trecere că paradoxul acestei diferențieri a metaforei în termeni metaforici este ilustrativ, adică noțiunea de „metaforă vie” este ea însăși o metaforă², dar revenind la subiectul nostru,

2 Miezul abordării lui Derrida (1972) din *La mythologie blanche*, despre care vom vorbi în detaliu mai încolo, se bazează în fond pe reproșul pe care îl face lui Aristotel, care definește circular metafora ca „epiforă” a unui substantiv.

Respectiv ar trebui să acceptăm într-o primă etapă că atunci când vorbim despre aceasta, vorbim, de fapt, despre un trop literar sau despre o figură de stil prin care trecem de la semnificația obișnuită a unui cuvânt sau expresii la o altă semnificație pe care cuvântul sau expresia nu pot să le aibă decât în virtutea unei comparații subînțelese. Atunci când spunem că un soldat este „curajos precum un leu”, că Luna este „regina nopții”, că o persoană având o natură sensibilă este „înghețată de spaimă” sau că un șofer a întâlnit „un bușon³ pe autostradă”, folosim de fiecare dată metafore. La fel ca atunci când folosim metafore pentru a spune „limbă de lemn”, „Cortină de fier”, „Războiul rece” sau „resurse umane”⁴. Sau, ca atunci când, precum Kant, vorbim despre „rațiunea pură” ca despre un „judecător”. Sau, în fine, ca în cazul în care vorbim despre „explicația” unui cuvânt, unui text sau discurs. Am dat aceste exemple pentru a putea face o deosebire mai pregnantă între cele două distincții pe

3 În românește, am preluat termenul francezesc ca atare, deoarece este astfel utilizat/preluat în limba curentă – *bouchon* = dop. (nota trad.)

4 Acum mai puțin de două decenii, în organizații și instituții, existau birouri mici numite „personal” („serviciul personal”), în care câțiva funcționari se ocupau, într-un cadru birocratic auster, de gestiunea maldărelor de documente cu privire la relația dintre angajat și angajator. Aceste birouri au devenit astăzi departamente ale „resurselor umane”, în care o armată de manageri și specialiști se ocupă de formarea, *branding*-ul intern, evaluarea permanentă a angajaților etc. Universitățile de gestiune au catedre de „resurse umane” care pregătesc directorii de resurse umane și există chiar centre de cercetare și colocvii pe această temă. Aceste schimbări se datorează în mare parte faptului că „oamenii” au început să fie gândiți în termeni de „resurse”. Acest mod metaforic de a considera angajații a devenit atât de uzual, încât adesea managerii ajung chiar să-și trateze angajații în sensul strict al metaforei prin care îi denumesc, respectiv ca resurse, precum petrolul, gazul natural și materiile prime. Este vorba totuși despre o evoluție, dacă ne gândim că în Antichitate sclavii erau numiți „unelte vorbitoare”.

care le vom utiliza constant de-a lungul lucrării: a) distincția dintre *metafore moarte, vii și muribunde* și b) distincția dintre *metafore ascunse și asociate*.

Metafora moartă este o metaforă al cărei „transfer” de sensuri *in absentia* a dispărut din înțelegerea subiectului vorbitor/utilizator, acesta ajungând să păstreze în uzul limbii doar sensul actual și comun. „Explicația” este o metaforă moartă. Sensul transferului semantic pierdut nu este „vizibil” decât în latină, în care *explicare* semnifica desfășurarea unui document, *plicum*, rulat și închis cu un sigiliu. Actul de a deschide documentul, de a-i desigila conținutul și de a-l pune la dispoziția celorlalți a devenit, prin extensia de sens și prin figurarea metaforică, ceea ce noi numim noi astăzi „explicație”.

Metafora vie este o metaforă în care transferul de sens nu s-a pierdut din înțelegerea subiectului vorbitor, ci este folosit într-o oarecare măsură. „Cortina de fier” este un alt exemplu. Fiecare dintre noi poate identifica, printr-un exercițiu sumar de autoreflexivitate semantică, direcția deplasării inițiale a sensului în metafora „Cortinei de fier” a lui Churchill, cu toate că, adesea, folosim această metaforă fără să avem cunoștință, în mod intens și explicit, de intuiția originară din mintea primului ministru britanic, când se referea la acest zid catifelat, subțire și discret, dar atât de opac și impenetrabil, în fața căruia Europa Occidentală s-a trezit brusc, ca dintr-o iluzie.

Dacă încercăm să trezim în imaginația noastră acea senzație stranie pe care o avem câteodată, atunci

când ne strecurăm printre pliurile grele ale unei draperii pentru a intra în culisele teatrului, și simțim la atingere vibrația sa densă și aproape inflexibilă, vom înțelege că metafora lui Churchill are pretenții explicative mult mai vaste și, în aparență, de nebanuit pentru uzul mecanic și în ritmul alert al utilizării lingvistice comune. Uneori ne aplecăm asupra sensului metaforelor folosite și adesea expresia gândurilor, în scriere sau vorbire, face să ne adâncim atât de mult în limbă, încât autoreflexivitatea, impusă de folosirea limbajului, care, orice s-ar zice, este dificilă și solicită gândirea, este îngreunată.

În mod paradoxal, limba este puțin transparentă pentru gândire, acesta fiind și motivul pentru care înțelegerea unui discurs despre metaforă presupune, înainte de orice, efortul de a pătrunde în această ceață deasă care începe să coboare peste metaforele muribunde, a căror evidență ni se arată foarte rar și care se lasă lămurite foarte greu. Și cum cea mai mare parte a metaforelor care se găsesc în uzul lingvistic sunt adesea muribunde, ne va fi cu atât mai greu să le percepem. Pe de altă parte, nivelul de vitalitate al unei metafore diferă în funcție de o multitudine de factori⁵, tot așa cum diferă și nivelul său de fosilizare.

Nu se întâlnesc multe metafore pe care să le putem declara moarte sau vii în mod absolut, iar acest

5 Identificarea și analiza acestor factori ar necesita un studiu interdisciplinar complex, în care sociologia lingvistică și studiul aplicat al proceselor de comunicare ar putea să scoată la suprafață modalitățile concrete prin care metaforele intră în uzul limbilor, comune sau specializate, să arate ritmurile care le generează, le fac să îmbătrânească și să moară, tehnicile retorice prin care sunt disimulate într-o manieră contaminantă în cadrul comunităților de subiecți vorbitori.

lucru se întâmplă pentru că există mereu cel puțin o comunitate de subiecți vorbitori, fie ea alcătuită și din foarte puțini indivizi, care ar putea să păstreze încă înțelesul sensului original al transferului semantic. Căci, așa cum greaca veche și latina sunt, într-un anume sens, limbi moarte pentru cea mai mare parte a comunităților de subiecți vorbitori, tot astfel putem spune că sunt limbi foarte vii pentru comunitatea destul de mică a profesorilor de limbi clasice.

În sfârșit, ca o ultimă etapă a exemplificării, trebuie să indicăm o metaforă vie. Dar în acest moment vom ajunge într-un impas, deoarece o metaforă care a intrat în uzul comun al limbii și pe care o putem aduce ca exemplu într-o lucrare despre metaforă, este deja o metaforă muribundă. Condiția paradoxală a unui discurs despre metaforă ne plasează în situația de a nu putea să aducem ca exemplu de metaforă vie decât o metaforă literară recentă, abia născută într-o conștiință și care ar circula mult timp doar în mediul restrâns al comunității de subiecți vorbitori în care ea tocmai a fost omologată. I-ar trebui probabil ani pentru a intra în uzul comun (este posibil să nu între niciodată) și pentru a putea să devină un exemplu de metaforă într-o astfel de cercetare. Din păcate, în acel moment ea ar deveni inevitabil înscrisă la rubrica „metafore moarte”. Evident, o multitudine de metafore vii circulă în momentul în care dumneavoastră citiți aceste rânduri, în cine știe ce suburbii ale vreunui argou sau în jargonul adolescenților. Fără îndoială că ea este pe cale de a se naște în spiritul vreunui fizician care caută o denumire pentru a desemna o realitate